

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.15421/392150>

Костяшкін І. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

ON THE QUESTION OF THE GROUNDS FOR FAMILY RELATIONS IN LEGAL DOCTRINE

У науковій статті автором розглянуто питання про підстави виникнення сімейних відносин у сімейно-правовій доктрині. У результаті проведеного дослідження встановлено, що існують такі підстави виникнення сімейних відносин, сімейних прав та обов'язків учасників даних відносин:

1) правомірні юридичні дії: виникнення фактичного шлюбу; вихід із сім'ї у зв'язку із встановленням режиму окремого проживання подружжя; невзяття батьками дитини із пологового будинку; придбання майна; укладення договору між батьками про місце проживання дитини; взяття дитини на виховання; усиновлення; державна реєстрація шлюбу або проживання однією сім'єю без шлюбу між батьком (матір'ю) дитини та мачухою (вітчимом);

2) неправомірні юридичні дії: укладення шлюбу особою, яка вже знаходиться у шлюбі; ухилення від сплати аліментів; укладення фіктивного шлюбу; невиконання обов'язку із державної реєстрації дитини; несплата аліментів; відмова у наданні дозволу на виїзд дитини за кордон без достатніх на це підстав;

3) юридичні дії, для досягнення правових наслідків яких необхідне дотримання процедури: шлюб, добровільне визнання батьківства, усиновлення, розірвання шлюбу, шлюбний договір;

4) юридичні акти (правочини, включаючи сімейні договори, адміністративні акти, в тому числі органів державної реєстрації актів цивільного стану, судові рішення про надання права на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним; рішення суду про визнання шлюбу недійсним тощо);

5) юридичні події: народження дитини або смерть особи; досягнення дитиною певного віку; оголошення особи померлою. Різновидом юридичних подій у сімейному праві визнаються також строки, які встановлюються законом, договором сторін або рішенням суду;

6) юридичні стани: спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, спільне проживання, батьківство тощо;

7) юридичні фікції: визнання шлюбу недійсним або неукладеним; визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя; встановлення режиму окремого проживання подружжя; визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Ключові слова: юридичний факт, сімейні відносини, учасники сімейних відносин, юридичні дії, юридичні стани, юридичні фікції.

In the scientific article the author considers the question of the grounds for the emergence of family relations in the family law doctrine. On the basis of the conducted research in the scientific article it is established that there are the following bases of occurrence of family relations, family rights and duties of participants of these relations:

1) lawful legal actions: the emergence of a de facto marriage; leaving the family in connection with the establishment of a separate residence of the spouses; non-removal of the child from the maternity hospital by the parents; acquisition of property; concluding an agreement between the parents on the child's place of residence; adoption of a child; adoption; state registration of marriage or residence by one family without marriage between the child's father (mother) and stepmother (stepfather);

2) illegal legal actions: marriage to a person who is already married; evasion of alimony; concluding a fictitious marriage; non-fulfillment of the obligation to register the child; nonsupport; refusal to grant permission for the child to go abroad without sufficient grounds;

3) legal actions to achieve the legal consequences of which require compliance with the procedure: marriage, voluntary recognition of paternity, adoption, divorce, marriage contract;

4) legal acts (transactions, including family contracts, administrative acts, including bodies of state registration of civil status, court decisions on granting the right to marry between the adopter's own child and the adopted child, as well as between children who have been adopted court decision to declare the marriage invalid, etc.);

5) legal events: the birth of a child or the death of a person; the child reaches a certain age; declaring a person dead. A variety of legal events in family law are also recognized terms established by law, contract of the parties or court decision;

6) legal status: kinship, kinship, pregnancy, incapacity for work, cohabitation, paternity, etc.;

7) legal fictions: recognition of marriage as invalid or unconcluded; recognition of property acquired during the marriage as joint property of the spouses; establishment of the regime of separate residence of the spouses; determining the origin of a child born as a result of the use of assisted reproductive technologies.

Key words: *legal fact, family relations, participants of family relations, legal actions, legal states, legal fictions.*

Постановка проблеми. У структурі сімейних відносин важливе значення відіграють юридичні факти, тобто підстави виникнення, зміни або припинення сімейних відносин. Залежно від виду сімейного правовідношення існує різний перелік підстав, які зумовлюють їх виникнення – це можуть бути як безпосередні дії самих учасників цих відносин, так і дії інших осіб, у тому числі органів державної влади, зокрема суду, виражені у відповідних правових актах – судових рішеннях, договорах, заявах або позовах учасників сімейних відносин до суду, окремі події, які не залежать від волевиявлення учасників сімейних відносин. Наукове дослідження таких юридичних підстав, які надають сімейним відносинам значення правовідносин, важливе для з'ясування самої сутності сімейних відносин, правового статусу їх учасників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Якщо проаналізувати досягнення сімейно-правової доктрини, то можна зробити висновок, що правова природа підстав виникнення сімейних прав та обов'язків учасників сімейних відносин достатньо досліджена. Зокрема, можна навести наукові дослідження таких вчених, як М.В. Антокольська, І.В. Апопій, Ю.Ф. Беспалов, В.І. Борисова, В.С. Гопанчук, І.В. Жилінкова, В.С. Ковальська, С.О. Муратова, В.П. Мироненко, З.В. Ромовська, О.А. Рузакова, І.Л. Сердечна, О. А.Явор. Водночас цими науковцями відповідні питання досліджені фрагментарно і ними не визначається конкретний перелік підстав виникнення сімейних прав та обов'язків учасників сімейних відносин, що й зумовлює актуальність такого наукового дослідження.

Мета наукової статті – провести наукове дослідження підстав виникнення сімейних відносин у правовій доктрині, виділити власний

перелік підстав виникнення сімейних відносин, як таких, що визначені як правомірні підстави створення сім'ї, так і неправомірних дій, які спричинили виникнення сімейних прав та обов'язків в учасників сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається в науковій літературі, сімейні відносини виникають, змінюються та припиняються внаслідок різноманітних конкретних життєвих обставин, які в теорії права отримали назву юридичних фактів [1, с. 56]. Говорячи про правостворюючі юридичні факти у сімейному праві, слід зупинитися передусім на таких критеріях їх класифікації, як вольова ознака (відповідно до якої вони поділяються на юридичні дії та юридичні події, іноді – строки та юридичні стани), тривалість (одноразові юридичні факти та тривалі юридичні факти, тобто факти-стани; цей критерій також має назву «строк існування», відповідно до якого виділяють короткострокові та довгострокові юридичні факти, які відповідають одноразовим юридичним фактам та фактам-станам), склад (прості та складні юридичні факти). Такі критерії загалом виділяються більшістю науковців, зокрема В.І. Борисовою та І.В. Жилінковою [1, с. 56–60], С.П. Індиченком та В.С. Гопанчуком [2, с. 41–42], І.В. Апопій [3, с. 28–29], В.П. Мироненко [4, с. 71–75], З.В. Ромовською [5, с. 52–54], М.В. Антокольською [6, с. 66], О.А. Рузаковою [7, с. 34–35], Ю.Ф. Беспаловим [8, с. 115], С.О. Муратовою [9, с. 49–50], О.А. Явор [10], В.С. Ковальською [11], І.Л. Сердечною [12].

Ті підстави, які належать до юридичних дій, є результатом волевиявлення учасників сімейних відносин, коли воля особи є достатньою для настання відповідних правових наслідків, тобто коли для досягнення мети не потрібно рішення

або реєстраційних дій. До таких дій відносять виникнення фактичного шлюбу, що є підставою для виникнення в учасників фактичних шлюбних відносин майнових прав та обов'язків, зокрема визначених ст. ст. 74 та 108 Сімейного кодексу України (надалі – СК України); вихід із сім'ї у зв'язку із встановленням режиму окремого проживання подружжя, що зумовлює наслідки, що передбачені ст. 120 СК України; невзяття батьками дитини із пологового будинку, що надає право на її усиновлення без згоди батьків відповідно до ст. 209 СК України; придбання майна, що приводить до виникнення у подружжя або одного з них спільної або особистої приватної власності; укладення договору між батьками про місце проживання дитини тощо [5, с. 53], взяття дитини на виховання, що призводить до виникнення в особи прав, визначених ст. 261 СК України; усиновлення як підстава виникнення батьківських прав та обов'язків, а також правовідносин між іншими членами сім'ї та родичами; дії, спрямовані на взяття дитини з пологового будинку дідом, бабою, іншими родичами дитини, якщо цього не зробили батьки; державна реєстрація шлюбу або проживання однією сім'єю без шлюбу між батьком (матір'ю) дитини та мачухою (вітчимом), що зумовлює виникнення у них прав та обов'язків, передбачених ст. ст. 260, 262 та 268 СК України [12, с. 162–163]. Зазначені приклади юридичних дій є правомірними, оскільки відповідають приписам правових норм та здійснюються в порядку, який передбачений ними [9, с. 49].

Водночас у науковій літературі також виділяють неправомірні дії, які суперечать закону, однак також спричиняють виникнення сімейних прав та обов'язків в учасників сімейних відносин. Такими підставами можуть виступати, наприклад, укладення шлюбу особою, яка вже знаходиться у шлюбі (що спричиняє визнання шлюбу недійсним і виникнення особливого правового режиму, який передбачений ст. ст. 45–47 СК України) [9, с. 49], ухилення від сплати аліментів, яке зумовлює виникнення у зобов'язаної сторони додаткових обов'язків, пов'язаних зі сплатою пені, процентів та заходів примусового виконання, передбачених ч. 14 ст. 71 Закону України «Про виконавче провадження» [7, с. 34]. О.А. Явор виділяє дві групи неправомірних дій у сімейному праві: правопорушення (напри-

клад, укладення фіктивного шлюбу, невиконання обов'язку із державної реєстрації дитини, несплата аліментів) та зловживання сімейними правами (наприклад, відмова у наданні дозволу на виїзд дитини за кордон без достатніх на це підстав) [13, с. 86].

З.В. Ромовська також наголошує на такій підставі виникнення сімейних прав та обов'язків, як процедура, яка спільно із відповідними діями учасників сімейних відносин є підставою для виникнення у них сімейних прав та обов'язків. Такими підставами є: шлюб, добровільне визнання батьківства, усиновлення, розірвання шлюбу, шлюбний договір [5, с. 53]. Водночас фактично дані підстави виникнення сімейних відносин є юридичними діями, однак не простими, а складними юридичними фактами.

Повертаючись до правомірних юридичних дій як підстав виникнення сімейних прав та обов'язків, слід зазначити, що вони поділяються на юридичні вчинки (їхній перелік було розглянуто вище) та юридичні акти (до них належать правочини, адміністративні акти, судові рішення). Юридичні акти безпосередньо спрямовані на настання юридичних наслідків [1, с. 56–57]. У сімейному праві виділяють:

– юридичні акти, які вчиняються самими учасниками сімейних відносин (а отже, є формою безпосередньої реалізації їх прав і обов'язків) – надання нотаріально завіреної довіреності на представництво жінки і/або чоловіка для подання заяви про реєстрацію шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану; відмова від реєстрації шлюбу; укладення подружжям між собою договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя; укладення договору про надання утримання одному з подружжя, в якому визначаються умови, розмір та строки виплати аліментів;

– акти, що походять від третіх осіб – уповноважених державою суб'єктів, що безпосередніми учасниками сімейних відносин не виступають (а отже, має місце правозастосування) – реєстрація шлюбу; рішення суду про надання права на шлюб особі, яка досягла шістнадцяти років, але не досягла шлюбного віку, за її заявою; рішення суду про надання права на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою

ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним; рішення суду про визнання шлюбу недійсним тощо [10, с. 194].

Особливе значення як підстави виникнення сімейних прав та обов'язків мають договори, які мають своїм предметом сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, а також між бабою, дідом, прабабою, прадідом та онуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком та іншими членами сім'ї. Договір у сімейному праві може: конкретизувати норми сімейного права; доповнювати регулювання, межі якого окреслені нормами сімейного права, що прямо вказують на врегулювання відносин шляхом досягнення згоди між їх учасниками і її закріплення в договорі; встановлювати права й обов'язки, відмінні від тих, що передбачені нормами сімейного права, у випадках, коли це прямо допускається; виступати єдиною можливою підставою для виникнення індивідуальних сімейних правовідносин; заповнювати прогалини, залишені законодавцем у регулюванні сімейних відносин [10, с. 197].

Іншою групою підстав виникнення сімейних прав та обов'язків в учасників сімейних відносин є юридичні події. Прикладами юридичних подій у сімейному праві є: народження дитини або смерть особи [1, с. 57], досягнення дитиною певного віку [5, с. 53], оголошення особи померлою [12, с. 160]. Так, з моменту народження і до моменту досягнення повноліття особа має правовий статус дитини (ч. 1 ст. 6 СК України), народження дитини нареченою, поряд із таким юридичним фактом-станом, як вагітність, виступає підставою для реєстрації шлюбу в день подання заяви про реєстрацію шлюбу або в будь-який інший день за бажанням наречених протягом одного місяця (ч. 2 ст. 32 СК України). Досягнення дитиною десяти років означає, що місце її проживання в разі окремого проживання батьків визначається за згодою самої дитини (ч. 2 ст. 160 СК України [9]). Дитина, яка досягла чотирнадцяти років, взагалі визначає місце свого проживання самостійно (ч. 3 ст. 160 СК України). Крім того, досягнення чотирнадцятирічного віку дає дитині право самостійно розпоряджа-

тися доходом від свого майна (ч. 2 ст. 178 СК України), право брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання (абз. 2 ч. 1 ст. 179 СК України). Передпенсійний вік жінки або чоловіка на момент розірвання шлюбу (зокрема, не більш як п'ять років до встановленого законом пенсійного віку) може виступати підставою для реалізації права на утримання після досягнення цього пенсійного віку, проте за умови, що у шлюбі вони спільно проживали не менш як десять років (ч. 3 ст. 76 СК України). Смерть того з батьків, з ким проживала дитина, є підставою для набуття такою дитиною права власності на аліменти (ч. 2 ст. 179 СК України) [14, с. 32-33]. Різновидом юридичних подій у сімейному праві визнаються також строки, які встановлюються законом, договором сторін або рішенням суду. У сімейному праві існує багато видів строків, із якими закон пов'язує настання певних юридичних наслідків. Наприклад, дружина, з якою проживає дитина, відповідно до ч. 2 ст. 84 СК України має право на утримання від чоловіка – батька дитини до досягнення дитиною трьох років; батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК України); якщо позивач вживав заходів щодо одержання аліментів від відповідача, але не міг їх одержати внаслідок ухилення відповідача від їх сплати, суд може постановити рішення про стягнення аліментів за минулий час, але не більш як за один рік (ч. 2 ст. 79 СК України) тощо [1, с. 57].

Юридичні факти в сімейному праві поділяють також за тривалістю на одноразові та тривалі. До одноразових можна віднести правочини: реєстрацію шлюбу, народження дитини, рішення суду про встановлення батьківства тощо [1, с. 58]. Такі юридичні факти за своєю природою мають одноразовий характер. Значне місце в сімейному праві займають тривалі юридичні факти, які розгортаються у часі й існують протягом певного періоду. До них, зокрема, належать юридичні стани – спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, спільне проживання, батьківство тощо [10, с. 293; 12, с. 163–164]. У науковій літературі вже давно обговорюється питання про місце фактів-станів у системі юридичних фактів. Одні автори виділяють їх в окрему категорію юридичних фактів, інші ж відносять

їх або до дій, або до подій. Перша категорія авторів стверджує, що стан (нездатність до народження дитини, інвалідність, перебування у певному віці тощо) – це юридичні факти, які характеризуються складністю і відносною стабільністю, існують тривалий час, безперервно або періодично, породжуючи юридичні наслідки. Інша категорія авторів вважає, що стан сам по собі не може розглядатися як вид юридичного факту, оскільки, на їхню думку, юридичним фактом є тільки виникнення або припинення того чи іншого стану, як, наприклад, вступ у шлюб. На думку О.А. Явор, стан завжди виступає елементом фактичного складу: саме по собі перебування у певному стані не виступає самостійною підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Але за умови наявності іншого юридичного факту (як правило, юридичного акту) стан здобуває юридичне значення [13, с. 87].

Науковець також виділяє таку категорію підстав виникнення сімейних прав та обов'язків, як юридична фікція, тобто юридична норма, яка конструює свідомо недійсне положення, що визнається дійсним і має імперативний характер, виконує роль юридичного факту в ситуації невизначеності, закріплене нормою права [10, с. 282]. Прикладами юридичних фікцій у сімейному праві є визнання шлюбу недійсним або неукладеним (ст. 44 СК України; з метою правового регулювання факт, що мав місце у реальному житті (факт реєстрації та існування протягом певного періоду шлюбних відносин), юридично прирівнюється до такого, що не існував), визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя (ст. 60 СК України; кожен із подружжя на рівних умовах виступає співвласником майна, хоча в реальному житті вклад кожного із подружжя до його придбання, як правило, є нерівним), встановлення режиму окремого проживання подружжя (ст. 119 СК України; в умовах відсутності фактичних сімейних відносин суд за заявою подружжя або за позовом одного з них встановлює режим окремого проживання, зберігаючи при цьому за чоловіком і жінкою правовий статус подружжя), визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ст. 123 СК України; подружжя

визнається батьками дитини, народженої дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, тобто жінка, яка не є біологічною матір'ю, здобуває правовий статус матері дитини) [10, с. 284–287].

Висновки і пропозиції. З огляду на проведене наукове дослідження можемо виділити наступні підстави виникнення сімейних відносин, сімейних прав та обов'язків учасників таких відносин:

1) правомірні юридичні дії: виникнення фактичного шлюбу; вихід із сім'ї у зв'язку зі встановленням режиму окремого проживання подружжя; невзяття батьками дитини із полового будинку; придбання майна; укладення договору між батьками про місце проживання дитини; взяття дитини на виховання; усиновлення; дії, спрямовані на взяття дитини з полового будинку дідом, бабою, іншими родичами дитини, якщо цього не зробили батьки; державна реєстрація шлюбу або проживання однією сім'єю без шлюбу між батьком (матір'ю) дитини та мачухою (вітчимом);

2) неправомірні юридичні дії: укладення шлюбу особою, яка вже знаходиться у шлюбі; ухилення від сплати аліментів; укладення фіктивного шлюбу; невиконання обов'язку із державної реєстрації дитини; несплата аліментів; відмова у наданні дозволу на виїзд дитини за кордон без достатніх на це підстав;

3) юридичні дії, для досягнення правових наслідків яких необхідно дотримання процедури: шлюб, добровільне визнання батьківства, усиновлення, розірвання шлюбу, шлюбний договір;

4) юридичні акти (правочини, зокрема, сімейні договори, адміністративні акти, судові рішення). У сімейному праві виділяють надання нотаріально завіреної довіреності на представництво жінки і/або чоловіка для подання заяви про реєстрацію шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану; відмова від реєстрації шлюбу; укладення подружжям між собою договорів, які не заборонені законом як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя; укладення договору про надання утримання одному з подружжя;

рішення суду про надання права на шлюб особі, яка досягла шістнадцяти років, але не досягла шлюбного віку, за її заявою; рішення суду про надання права на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним; рішення суду про визнання шлюбу недійсним тощо;

5) юридичні події: народження дитини або смерть особи; досягнення дитиною певного віку; оголошення особи померлою. Різновидом юридичних подій у сімейному праві визнають-

ся також строки, які встановлюються законом, договором сторін або рішенням суду;

6) юридичні стани: спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, спільне проживання, батьківство тощо;

7) юридичні фікції: визнання шлюбу недійсним або неукладеним; визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя; встановлення режиму окремого проживання подружжя; визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.
2. Сімейне право : навчальний посібник / С.П. Індиченко та ін. Київ : Вентурі, 1997. 272 с.
3. Апопій І.В. Сімейне право : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
4. Мироненко В.П., Пилипенко С.А. Сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 477 с.
5. Ромовська З.В. Українське сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.
6. Антокольская М.В. Семейное право : учебник. Москва : Норма, Инфра.М, 2010. 432 с.
7. Рузакова О.А. Семейное право : учебник. Москва : Эксмо, 2010. 208 с.
8. Семейное право : учебник / под ред. Ю.Ф. Беспалова, О.А. Егоровой, О.Ю. Ильиной. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2009. 367 с.
9. Муратова С.А. Семейное право : учебник. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2009. 367 с.
10. Явор О.А. Юридичні факти в сімейному праві України. Дис. ... докт. юрид. наук. спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2018. 488 с.
11. Ковальська В.С. Класифікація юридичних фактів у сімейному праві України. *Університетські наукові записки*. 2010. № 3 (35). С. 82–87.
12. Сердечна І.Л. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин між іншими членами сім'ї та родичами. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2 (50). С. 158–167.
13. Явор О.А. Види юридичних фактів: аналіз сімейного законодавства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 6–2. Том 2. С. 85–88.
14. Явор О.А. Подія як юридичний факт у сімейному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 31. Том 2. С. 31–35.